

ANDRÉS DÍAZ, RAMÓN DE (2013): *Gramática comparada de las lenguas ibéricas*. Xixón: Ediciones Trea, 822 pp.

Coñecemos a Ramón de Andrés Díaz (Universidad de Oviedo) polas súas numerosas e variadas contribucións vinculadas á lingua asturiana. Neste ámbito, son destacables os seus estudos de gramática descritiva, mais tamén as súas investigacións arredor de cuestións de sociolingüística, normativa, dialectoloxía e toponimia. Porén, o que o autor nos ofrece neste volume é algo ben distinto dos traballos aos que nos ten acostumados e é tamén un tipo de obra á que, en xeral, estamos pouco habituados no ámbito da lingüística peninsular: trátase dunha *Gramática comparada de las lenguas ibéricas*. O seu transparente título dános xa unha idea do que neste libro imos atopar: unha descrición sinóptica e comparativa das gramáticas das diferentes linguas da península Ibérica, nomeadas así polo autor na súa introdución: galegoportugués, asturleonés, castelán, vasco, aragonés, aranés e catalán.

Considerando as linguas exclusivamente como sistemas glotolóxicos e deixando a un lado a súa vertente social e cultural, De Andrés escarva nas súas estruturas internas, tanto no nivel fónico coma no morfosintáctico, e vai debullando e contrastando os seus compoñentes constitutivos. A través do método comparativo, preténdese chegar tanto ás semellanzas coma ás diferenzas, isto é, tanto aos trazos comúns a todas as linguas ibéricas coma a aqueloutros que dotan cada sistema dun aspecto propio e inconfundible. Válese nas súas explicacións de numerosas táboas comparativas e cadros sinópticos e tamén dun abondoso exemplario dos fenómenos tratados. Di o autor na primeira liña do traballo que esta obra foi ideada e elaborada «pensando en los estudiantes de lingüística hispánica y en todas aquellas personas que deseen acercarse a la realidad de las lenguas de la Península Ibérica». Esta intención didáctica que o anima, seguramente alimentada pola súa condición de profesor de filoloxía, non se abandona nunca ao longo do voluminoso manual, ofrecéndonos aos lectores todo tipo de facilidades para chegarmos a comprender a configuración interna dos sistemas lingüísticos ibéricos; boa ilustración do didactismo que move a De Andrés son eses cadros e táboas comparativas

e os cuantiosos exemplos, así coma a clareza expositiva do traballo e unha organización dos contidos ben orientada para a súa mellor intelcción.

A *Gramática comparada* é, polo tanto, un tratado sincrónico, descritivo e contrastivo das linguas ibéricas. Porén, nas oitocentas páxinas que a obra ocupa, non soamente se dá conta do estado actual dos fenómenos, senón que se adopta tamén a perspectiva diacrónica e se expoñen os diverxentes camiños evolutivos que os distintos sistemas lingüísticos andaron ata chegaren á súa configuración actual. Lémbranos neste senso a clásicos manuais de lingüística románica coma o de Lausberg ou o de Jordan e Manoliu, a través dos cales nos achegamos á fragmentación da Romanía e á diverxente evolución lingüística das que nos seus comezos eran variedades diatópicas do latín. De Andrés reduce aquí o ámbito de estudo, centrándose soamente na Iberoromanía, e introduce ademais unha lingua cunha orixe e cunha fisionomía ben distintas das demais: o vasco. Contemplado xeralmente coma o ingrediente exótico na composición lingüística peninsular, o éuscaro non adoita incluírse en traballos comparativos deste tipo, reservados en exclusiva para as linguas romances. Porén, o autor afronta o reto de buscar tamén puntos de conexión e comparanza entre vasco e variedades románicas. E, desde o noso punto de vista, sae ben airoso do desafío. Certo é que, tal e como se volverá indicar máis adiante, en moitos dos capítulos do manual cómprelle dedicar ás particularidades do vasco unha epígrafe especial, mais é certo tamén que, ao carón das diferenzas, si atopa e fai explícitas similitudes formais e funcionais entre a lingua éuscaro e os demais sistemas lingüísticos peninsulares.

Ao ir narrando a historia interna das linguas, Ramón de Andrés vaise detendo nas evolucións diverxentes que dividiron a Iberoromanía en diferentes áreas lingüísticas e dialectais. Así pois, podemos afirmar que a *Gramática comparada*, sen pretender ser un manual de dialectoloxía, bebe tamén da xeografía lingüística. En cada capítulo, expón o autor as mudanzas acaecidas nun determinado elemento co pasar do tempo, mudanzas que en moitos casos foron diferentes segundo o espazo xeográfico e implican, consecuentemente, repartos dialectais diversos que son contemplados, descritos e ilustrados por me-

dio de mapas. Doutra banda, aínda que o autor parte nas súas comparacións da variedade estándar de cada lingua, tal e como indica na introdución, repara tamén ao tratar algún dos fenómenos en variedades dialectais cuxas solucións difiren das recollidas nas variedades normativas.

Recapitulando o ata agora dito, combínanse nesta obra os métodos e coñecementos da gramática descritiva, da gramática contrastiva, da gramática histórica e da xeografía lingüística. Poñendo un exemplo ben concreto do proceder do autor, ao tratar a ditongación ou mantemento das vogais latinas *Ē* e *Ō*, De Andrés parte de formas coma *CĒRTU* e *CŌRPUS* e ofrece nun cadro sinóptico os seus diferentes resultados nas linguas ibéricas (incluíndo nesa táboa latinismos vascos). Ao facer este labor caracteriza e compara sincronicamente un elemento das linguas (gramática descritiva), ao tempo que expón a orixe dese elemento actual (gramática histórica). Finalmente, leva ao mapa e comenta os diferentes resultados peninsulares, tendo en conta non soamente as variantes maioritarias, senón tamén aquelas que ocupan un reducido espazo xeográfico (xeografía lingüística).

Polo que atinxe á súa organización, a *Gramática comparada de las lenguas ibéricas* estrutúrase en dezasete capítulos mais unha introdución previa na que o autor dá conta do que quere ofrecerlle ao lector con esta obra e unha parte final destinada á bibliografía. No primeiro capítulo achégase aos sistemas gráficos dos diferentes dominios lingüísticos; aínda que a ortografía non forme parte da estrutura interna das linguas, dedícalle este espazo coa finalidade de que o público non especializado poida interpretar logo correctamente as numerosas palabras escritas ao longo do manual. Os dezaseis capítulos restantes agrúpanse en dúas partes ben diferenciadas: a primeira centrada no nivel fónico da lingua e a segunda, no nivel morfosintáctico.

Nivel fónico

A primeira parte da *Gramática comparada* (capítulos segundo e terceiro) constitúe unha complexa e minuciosa descrición dos sons das linguas ibéricas, primeiro dos vocálicos e logo dos consonánticos. Combinando sincronía e diacronía, Ramón de Andrés non soamente explica e compara a constitución dos actuais

sistemas fónicos peninsulares, senón que se achega tamén ás súas orixes e ás mudanzas que se foron operando neles co devir dos séculos ata desembocaren nas súas configuracións modernas.

Así, no tocante ao vocalismo (capítulo segundo), parte do sistema do latín vulgar occidental, con sete unidades e catro graos de apertura e, desde aí, desde a orixe común, vai describindo e contrastando os diferentes triángulos vocálicos peninsulares. Céntrase primeiro nos *sistemas continuadores* (os do galego, portugués, catalán e aranés), aqueles cuxa estrutura máis se asemella á do orixinal e logo nos *simplificadores* (os do aragonés, castelán e asturleonés), aqueloutros que reduciron de catro a tres os graos de apertura e, en consecuencia, de sete a cinco as unidades constituíntes; ao carón destes últimos sitúa o vocalismo vasco que, aínda que cunha orixe e historia ben diferentes, presenta hoxe unha configuración idéntica á dos sistemas centroibéricos.

Non se detén o autor no vocalismo tónico, senón que se achega tamén ás particularidades da posición átona, tanto final coma non final, e ás simplificacións que esta produce nos sistemas, distinguindo entre linguas de *subsistema átono constante* (o aragonés, o castelán, o asturleonés e o vasco) e linguas de *subsistema átono reducido* (o galego, o portugués, o catalán, o aranés, o mirandés e os dialectos occidentais do asturleonés).

Xunto á evolución vocálica regular, son esmiuzadas tamén aquí as desviacións na regularidade da secuencia evolutiva, isto é, as alteracións vocálicas desencadeadas por múltiples factores: polo efecto dunha consoante nasal, polo efecto do iode, polo efecto doutra vogal próxima (metafonías), etc.

Finalmente, este capítulo dedicado ao estudo do vocalismo péchase cunha ampla epígrafe centrada na ditongación. Pártese novamente do latín, cun exiguo repertorio de ditongos, para explicar como o seu número foi crescendo nas linguas ibéricas, indicándose as causas que levaron a esta multiplicación de ditongos: conservación dun ditongo latino, escisión de vogais simples, encontro de dúas vogais como consecuencia da caída dunha consoante, encontro dunha vogal cun iode, etc.

Nas arredor de 200 páxinas que o capítulo terceiro ocupa, Ramón de Andrés vai debullando ben polo miúdo as similitudes e

diferenzas na configuración dos diversos sistemas consonánticos das linguas e variedades ibéricas. Comeza neste caso a explicación ofrecéndonos unha caracterización sincrónica do consonantismo ibérico, establecendo primeiramente unha serie de tipoloxías xerais (por exemplo, sistemas con ou sen oposición entre sibilantes xordas e sonoras, sistemas con ou sen fricativas palatais, etc.) e describindo logo un por un o estado actual dos diferentes sistemas ibéricos. Non se esquece o autor do consonantismo alleo á norma ou ao estándar, ao que se refire ou ben a través de sucintas anotacións, coma, por exemplo, as feitas para explicar o alcance da gheada e do seseo galegos; ou ben, cando a complexidade do caso o require, a través dunha epígrafe especial coma a aberta para explicar o sistema consonántico andaluz en contraste co do castelán estándar. Logo desta caracterización sincrónica do consonantismo ibérico moderno, percorremos da man do autor a súa intrincada historia interna, desde as súas orixe ata a configuración que hoxe en día presentan os diferentes sistemas. Partindo das consoantes latinas, achegámonos a través destas páxinas ao desenvolvemento peninsular de cada unha delas, tanto á súa *evolución típica* ou xeral coma ás transformacións máis peculiares que se puideron producir nalgunha/s variedade/s en particular. Neste concienzudo traballo, que imposible nos sería reproducir aquí, contéplase en primeiro lugar a evolución do consonantismo simple; logo, a evolución dos grupos consonánticos latinos; en terceiro lugar, as transformacións diversas que deron lugar ás consoantes palatais e finalmente, as mudanzas caecidas nos grupos consonánticos romances.

Nivel morfosintáctico

Na segunda parte da súa *Gramática comparada* (capítulos 4-17), Ramón de Andrés examina e describenos a mecánica morfosintáctica das linguas ibéricas. Dunha banda, desde unha perspectiva sincrónica, o autor achégase tanto á constitución das diferentes pezas que conforman a engrenaxe dos subsistemas morfolóxicos coma á utilidade e función que as devanditas pezas presentan dentro deles. Doutra, desde a óptica da diacronía, lévanos a descubrir a orixe dos elementos morfosintácticos e a súa evolución no tempo. Coa meticulosidade que caracteriza toda a obra, o autor tan-

to dá conta das mudanzas máis xerais, aquelas que afectaron a un maior anaco do territorio ibérico, coma daquelas máis particulares e propias de áreas relativamente pequenas.

Seguindo a estrutura canónica das gramáticas descritivas, esta parte dedicada ao estudo da morfosintaxe subdivídese nas seguintes seccións que ocupan cadanseu capítulo no volume: o artigo (capítulo 4), o xénero (5), o número (6), os demostrativos (7), os posesivos (8), os numerais (9), os indefinidos (10), os relativos e interrogativos (11), os pronomes tónicos (12), os verbos (13), os pronomes átonos (14), os adverbios (15), as preposicións (16) e as conxuncións (17).

Aínda que cada un dos capítulos presenta unha organización interna diferente dependendo do elemento morfolóxico a tratar, na maioría deles podemos detectar certos puntos recorrentes, cuestións chave que, dun xeito ou doutro, o autor nunca esquece tocar.

Así pois, achamos sempre un espazo introdutorio dedicado a ofrecernos unha panorámica xeral do subsistema morfolóxico estudado nas diferentes linguas ibéricas. Estas primeiras liñas de cada capítulo serven ao lector non especializado para familiarizarse coa cuestión tratada e son quizais a parte na que mellor se reflicten as similitudes entre os dominios. Penéiranse ao máximo as diferenzas e ofrécesenos unha caracterización básica que resulta común, na medida do posible, a todas as linguas ibéricas ou a todas menos ao vasco. Así por exemplo, antes de centrarse nos procedementos particulares que en cada lingua se seguen para formar o plural, comeza pola fórmula xeral das linguas iberorrománicas (a adición de -s); antes de describir polo miúdo cada un dos sistemas de demostrativos, comeza por explicar a súa organización en dous graos de deixé (no catalán e no aranés) ou en tres (nas restantes linguas); antes de afondar na complexidade dos sistemas verbais, comeza ofrecéndonos unha ampla táboa sinóptica na que se reflicten os trazos compartidos polas linguas ibéricas e tamén as súas principais diferenzas, especialmente palpables no caso do éuscaro.

Moi vinculada con esta parte na que se poñen de manifesto os trazos morfosintácticos que xunguen os diferentes dominios peninsulares, está outra cuestión sempre tratada tamén: a orixe dos elementos morfolóxicos.

A mesma xenética latina emparenta e outorga semellanzas ás linguas romances ao tempo que se incrementan as diferenzas coa lingua vasca. Por poñer outros exemplos extraídos do volume, é a ascendencia latina a que fai que en toda a península posuamos un sistema de numeración decimal, agás o dominio vasco, que presenta un sistema mixto decimal-vixesimal; o latín tamén é a razón de que todas as linguas romances posúan nos seus sistemas analíticos de relativos e interrogativos formas semellantes a *que, quen, onde, cando, como...* fronte ao procedemento sintético vasco a través de sufixos (-en, -ena, -enak) que expresan eses valores.

Podería parecer, chegados a este punto, que foi un erro do autor ter incluído o éuscaro neste manual. Ben que é certo que en moitas das explicacións contrastivas parece darse unha dicotomía vasco e restantes linguas, as diferenzas son as máis das veces formais, dándose unha equivalencia funcional que permite e dá razón de ser á comparación. Retomando o exemplo anterior, o relativo *que* das linguas románicas é ben diferente no tocante á súa forma do sufixo -(e)n empregado no dominio vasco; porén, ambas unidades teñen un mesmo valor e función, o cal non deixa de ser a fin de contas unha similitude. O propio Ramón de Andrés explica na introdución da obra os motivos que o levaron a ter tamén en conta o éuscaro no seu estudo:

¿Qué tiene, pues, de común y de comparable el vasco respecto de las otras lenguas ibéricas? Mucho. Y no solo porque cualquier lengua del mundo comparte con cualquier otra una serie de rasgos o tendencias estructurales en fonología, gramática y léxico, sino también porque el vasco lleva más de dos mil años conviviendo y dejándose influir primero por el latín y después por los romances limítrofes, lo que ha repercutido en su sistema de una manera muy profunda, aunque la forma de sus palabras o su estructura morfosintáctica nos inviten a pensar que estamos ante algo totalmente exótico (25).

Collendo o exemplo que o autor nos achega, se contrastamos o vasco *egin dut* co castelán *lo he hecho*, non achamos, de primeiras, nada en común. Porén, estamos ante unha estrutura morfosintáctica idéntica que se supón que o éuscaro adoptou dos romances veciños: pretérito con auxiliar 'haber' ou 'ter'. Así pois, desde o noso punto de vista, non foi un erro senón un bo acerto incluír o vasco, deixar de considerala lingua exótica e afastada e facer

explícitas, ao carón das diferenzas, tamén as semellanzas.

Volvendo ao punto no que estabamos, dixemos que había certos puntos chave tratados sempre nos capítulos de morfosintaxe e sinaláronse dous deles: a visión xeral dos elementos morfolóxicos e a aproximación xeral á súa orixe. Xunto a estas cuestións que, cribando as diferenzas, dotan de unidade os diferentes dominios, o autor trata tamén ben polo miúdo as cuestións particulares de cada lingua. Temos que volver aquí ao vasco onde, por razóns obvias, as peculiaridades se multiplican; cuantitativamente falando, en nove dos catorce capítulos que conforman esta parte hai unha epígrafe dedicada expresa e exclusivamente a escarvar na morfosintaxe éuscara. Aínda que sen epígrafes tan diferenciadas e marcadas, non desatende tampouco o autor o característico das restantes linguas. Así, préstaselle atención tanto ás disimilitudes formais coma ás diverxencias funcionais. Como exemplos das primeiras podemos sinalar o tratamento das segundas formas do artigo, presentes soamente nalgúns dominios; a descrición dos distintos procedementos seguidos nas linguas para formar o feminino ou das diferenzas nas conxugacións verbais. Pola súa banda, as discrepancias na aparición e combinación do artigo, os usos concretos e especializados das preposicións ou as funcións non argumentais dos pronomes átonos (reflexivo de interese, dativo de solidariedade), cuestións tocadas polo autor, sérvennos para ilustrar o tratamento das diferenzas funcionais.

Ao longo destas liñas fixemos fíncapé en varios momentos na profundidade e meticolosidade do traballo de Ramón de Andrés, esforzado en non quedar na codia dos sistemas lingüísticos e en achegarse ben tanto á súa evolución interna coma ás diferentes variantes que conforman os seus miolos. Aínda que, tal e como xa se comentou, nas súas caracterizacións toma como primeira referencia o estándar, non ignora De Andrés as restantes variedades senón que, ao contrario, vai dando conta de certos trazos dialectais que el considera que non deben pasarse por alto. Algúns exemplos para o ámbito galego do tratamento destas variantes diatópicas poden ser as referencias que fai á gheada, ao seseo, á ditongación de Goián, ás vogais nasais dos

Ancares, a resultados de *-ANA* coma *a irmán, a mazán, a mañán* ou aos plurais *ladrés e ladrois e cas e caís*. Nun tratado que abrangue todas as linguas da península, que aproxime a lupa para ver o que ocorre en pequenos recunchos coma en Goián ou nos Ancares, parécenos abondo ilustrativo do complexo e laborioso traballo do autor, tratando de darnos ao longo de todo o volume tanto unha visión xeral das cuestións tratadas coma os seus pormenores máis concretos. Claro está, a pesar da densidade do volume, sería imposible reunir nel todas as mudanzas e todos os fenómenos que afectaron e afectan ás linguas peninsulares. Extraendo da obra algún outro exemplo do dominio galego, ao explicar o efecto pechador das consoantes nasais nas vogais tónicas [ɛ] e [ɔ] en palabras coma *DENTE, TEMPUS, DÖMINU* ou *FÖNTE*, non sinala o autor que en parte do territorio galegófono a nasal non actúa sobre a vogal, mantendo a súa apertura etimolóxica. Do mesmo xeito, ao referirse ao emprego do artigo con nome propio sinala que neste contexto nunca se usa en galego, agás cando se lle quebre dar ao enunciado unha carga connotativa ou, ao describir a forma do pronome persoal tónico de segunda forma soamente inclúe *ti*, contrastando a forma galega coa portuguesa; pasa por alto nestes casos que en amplas áreas orientais a forma *tu* e enunciados coma *a Ana e o Manuel* son os normais e habituais. Tendo que limitar dalgún xeito o nivel de concreción, o autor ofrécenos nestes casos un achegamento máis global, sen reparar desta vez nas variantes diatópicas dos fenómenos tratados. Como xa se sinalou, xa De Andrés avisa deste aspecto metodolóxico na introdución:

En la caracterización de cada lengua y de sus variedades nos servimos primeramente de la referencia de la variedad estándar o normativa (...), que si bien supone una fijación "artificial" respecto de la auténtica realidad dialectal, ofrece una correspondencia y reflejo con tal realidad en tanto consiste en una selección de algún tipo dialectal existente (22).

En conclusión, a obra que vimos de comentar constitúe, desde o noso punto de vista, unha imprescindible ferramenta tanto para o lector non experto que procure un primeiro achegamento á configuración interna das linguas ibéricas coma para o especialista que busque revisar, sistematizar ou profundizar os seus coñecementos neste ámbito. *A Gramática comparada de las lenguas ibéri-*

cas é, en definitiva, unha viaxe transversal no tempo e no espazo polas linguas da península. Dunha banda, guiados polo autor móvémonos a través dos séculos, desde o 2014 ata os primeiros anos da nosa era, para descubrirmos canda el a orixe, os aconteceres e os avatares que deron lugar ao estado actual que hoxe en día presentan os sistemas lingüísticos do noso arredor. Doutra, percorremos da man de Ramón de Andrés toda a península, dunha punta á outra, desde Fisterra ata L'Empordá e desde Irún ata Tarifa, pasando e deténdonos tamén en pequenos recunchos da xeografía lingüística ibérica.

Carolina Pérez Capelo